

ПОЛЕМИКАТА ОКОЛО КЪСНОТО ТВОРЧЕСТВО НА БОХУМИЛ ХРАБАЛ

Петра Джеймс
Париж IV – Сорбона

На материалe поздних текстов Багумила Грабала эта статья исследует начавшийся в 1989 г. процесс трансформации чешского общества. Она останавливается на литературной репрезентации этого периода и на возможных недоразумениях, которые могли бы возникнуть насчет автора и его произведений. Чтобы осуществить это, нужно понять сложные отношения между официальным и альтернативным культурным пространством в Чехословакии до 1989 года, а также то, как официальные редакционные стратегии в тоталитарном обществе могли изменять образ авторского произведения.

Using the late texts of Bohumil Hrabal, this paper offers a study of the transformation process of the Czech society that has been going on since 1989. It focuses on the literary representation of this period and the misunderstandings that can occur around an author and his works. In order to do so, one has to understand the complex relationship between the authorized and the alternative cultural space in Czechoslovakia before 1989 and the way the official publishing strategies can modify an image of writer's works in a totalitarian society.

Прагматичната социология на Брюно Латур предлага нова посока в социологията, която ще мисли „социалното“ в новия контекст на съвременния свят с неговите сложни отношения: „[...] изглежда, сме обхванати от „връзки“, които вече не приличат на утвърдените социални отношения; затова витае съмнение над това, което можем да правим заедно. [...] Именно за да осмислим това усещане за криза и за да проследим новите връзки, които то разкрива, се оказва, че е необходимо да изработим друга концепция за социалното [...] Тя трябва действително да бъде *много по-широка* от онова, което обичайно означава този термин, и при все това *стриктно да се придържа* към новите общности и постройката, създадена от неочакваните им съчетания. Това е причината да дефинирам социалното не като специфична област, а като особено движение на преасоцииране или прегрупиране“ (Латур 2006: 13–14).

Подобен подход ни изглежда обещаващ, когато искаме да анализираме развитието в посткомунистическите държави. За да очертаем част от това прегрупиране на социалното в посткомунистическа Чехословакия, предлагаме да опишем полемиката, предизвикана от късното творчество на Бохумил Храбал (1914–1997), смятан днес за един от най-значимите представители на чешката литература от втората половина на ХХ век.

Съобразявайки се с идеята на Латур, смятаме да се възползваме от този дебат, за да уловим по-добре създаването на нови връзки между социалните участници в едно променящо се общество: „Ако искаме да открием някакъв смисъл, най-доброто решение е да очертаем връзките *между* самите спорове, а не да се опитваме да решим даден спор“ (Латур 2006: 36).

Трудно за класифициране, написаното в този период (1989–1995), което сме свикнали да наричаме най-общо *Писма до Дубенка*¹, е определено от самия Храбал като „литературен журнализъм“.

Храбал реактуализира в тези текстове колажната техника, използвана от него през 50-те и 60-те години. В резултат се появява жанров колаж, в който се смесват личните изповеди на остаряващ писател с коментари за социо-културната обстановка в Чехословакия от 90-те години. Философските размисли се преплитат с лирически пасажи, които пък влизат в контраст с анекдотични и гротескни истории.

По този начин размишленията за лични и обществени дела, представени понякога чрез изрезки и цитати от пресата, буквално залепени в текста, са в непрекъсната юкстапозиция. Много пластове от миналото се съпоставят с информация, отнасяща се до настоящото положение.

РАЗВИТИЕ НА СПОРА ОКОЛО АВТОРА И ТВОРЧЕСТВОТО МУ

Що се отнася до тези текстове, можем да говорим за наличие на полемика в редица отношения.

Най-напред текстовете предизвикват спор за статута на автора и неговото творчество. Подобно питане задават читателите, критиката и понякога самият автор. В началото ще се опитаме да очертаем различната рецепция от страна на отделните социални участници. За да разгърнем по-добре тази полемика, ще опишем историята на издаването на текстовете на Храбал и условията за публикуването на *Писма до Дубенка*.

След това ще се съсредоточим над дебата при интерпретирането на съвременното положение на Чехословакия, както и на нейната история в текстовете на Храбал. Разгръщането на този дебат засяга историята на тоталитаризма в Чехословакия и ролята, която играят отделните индивиди, както и населението в качеството му на колектив. Това е и възможност за Храбал да се върне към ярките моменти от националната история, с които сравнява демократичното движение в страната. Но дали такава интерпретация е предпазена от циркулиращите в доминиращата историография митове?

В крайна сметка предлагаме да опишем спора, засягащ художествената и литературната стойност на тези текстове. Нито публиката, нито критиката е била единодушна в преценката си. Това литература ли е? Този въпрос е бил поставян многократно.

Каго за начало в опита си да осмислим полемиката около автора искаме да цитираме част от отвореното писмо на Сузане Рот до Бохумил Храбал от 1991 г., публикувано в списание „Ханта Прес“ („Най’а Прес“²). Рот е швейцарска славистка, автор на блестяща дисертация за Храбал и преводач на негови текстове на немски език. През 90-те години тя става също така литературен агент на автора и спътник при пътуванията му в чужбина. В писмо-

¹ Първите издания носят различни заглавия. През 1990 г. първото издание на тези текстове, озаглавено *Ноемвријски ураган (Listopadový uragán)*, включва цикъла *Писма до Дубенка (Dopisy Dubence)*, които следхождат два по-ранни текста. – Б. а.

² Списание, основано от Асоциацията на приятелите на Бохумил Храбал през март 1989 г. и посветено основно на неговото творчество. – Б. а.

то си тя го упреква за това, че заема спорни позиции, и изразява своето виждане за полемиката, свързана с автора и творчеството му: „Говорих с много хора и стигнах до заключението, че в този момент се пише не за естетиката, а се сверява политическият профил. Критиците също правят тази сверка на профила, за да могат поне частично да подобрят своя... тъй че в този момент е на мода да се хули Храбал. И причините за тези хули по мое мнение са три: 1. Званието заслужил артист, присъдено от същия режим, който Ви е измъчвал; и при това в момента, когато Хавел е бил още зад решетките. [...] Всъщност това е по-скоро втората причина, първата е принадлежността Ви към Съюза на писателите³, но хората биха забравили за първата, ако не съществуваша втората и третата. [...] Третата е фактът, че през ноември⁴ Ви не сте направили никакъв коментар и дори сте заминали за Италия ...“ (Рот 1991a: 30, 31).

Тази гледна точка ни кара да съзрем противоречията, характеризиращи дебатите през 90-те години. Тя също ни показва разделението, което хората усещат между света на „официалната“ и на „алтернативната“⁵ култура, когато става дума за чехословашкото общество преди политическите промени от 1989 г.

Но опитвайки се накратко да обясним антагонизма между тези два свята, бързо разбираме, че подобно усилие среща много трудности. Да се работи с понятието за определена „група“, в подобен контекст би било проблематично, даже – откровено казано – невъзможно. Затова подходът на Латур, който поставя под съмнение понятието за група, ни изглежда основателен: „[...] ще започнем със споровете за принадлежността, в това число, разбира се, полемиките, които разделят социолозите по въпроса за състава на самия социален свят“ (Латур 2006: 44).

ПРОМЕНЛИВИЯТ СТАТУТ НА АВТОРА В ЛОНОТО НА ТОТАЛИТАРНОТО ЧЕХОСЛОВАШКО ОБЩЕСТВО

Случаят с Храбал ни изглежда благодатен, за да задълбочим анализа на социалния свят, по-специално на културния свят, в тоталитарна Чехословакия по време на посткомунистическия преход.

Всъщност в литературния чехословашки контекст Храбал представлява особен случай, преминаващ през годините от статута на забранен автор към редиците на „официалните“ автори и обратно, премествайки се ту към официалната сцена, ту към алтернативната култура. Каква е легитимността на този автор по отношение на тези, които не са могли да публикуват поради наложените от режима ограничения или поради отказа им да публикуват в съгласие с режим, който не одобряват? Такива са въпросите, поставяни в по-тесен или по-широк кръг в началото на 90-те години.

³ Подчинен на държавния контрол. – Б. а.

⁴ Очевидно се визира Нежната революция, която през ноември 1989 г. отхвърля комунистическия режим в Чехословакия. – Б. ред.

⁵ Социологът Йозеф Алан определя с този термин сбора от прояви на неофициалната култура (Алан 2001: 20). – Б. а.

След многобройни опити да издаде стихосбирка (вдъхновен от сюрреализма) през 30-те години, Храбал подготвя след Втората световна война сборник със стихове за една малка провинциална печатница. За нещастие проектът се проваля поради национализацията на предприятието след идването на власт на комунистите през 1948 г.

Така в края на 40-те години Храбал започва своята литературна кариера отначало. По това време единствената разрешена поезия е била тази на социалистическия реализъм (на който авторът никога не се подчинява) и за него става невъзможно да публикува в официалните издателства. През 50-те години той се сближава с малки творчески групи, представители на подземната⁶ култура, които продължават линията на авангарда. По това време Храбал публикува в малка, изцяло частна издателска къща⁷, която се казва „Пулноц“ („Půlnoc“, бълг. „Полунощ“). Това е времето, когато Храбал минава от поезия към проза.

След няколко промени, внесени от цензурата, първият му сборник с разкази най-сетне излиза през 1963 г. В общата атмосфера на либерализация и творческа свобода на 60-те години Храбал става „официален“ автор, хвален едновременно от публиката и от критиката.

След събитията от 1968 г. и затыгането на режима, учудващо наричано „нормализация“, Храбал споделя съдбата на много автори, превърнали се в неудобни за този режим. Двете книги, подготвени за публикация през 1970 г., са унищожени и до 1978 г. нито една книга на Храбал не вижда бял свят. Началото на 70-те години е период на усилена творческа дейност за автора и тогава се раждат основните му творби.

Седемдесетте години свидетелстват за важно преструктуриране на културния и интелектуалния свят в Чехословакия. По това време алтернативната култура е в апогея си.

От една страна, ставаме свидетели на появата на дисидентското движение, формирано както от бивши членове на комунистическата партия, принадлежащи към реформаторското крило и отхвърлени от партията – като Лудвик Вацулик, така и от интелектуалци некомунисти, също отстранени от официалните дебати – като Вацлав Хавел. От самото си начало това движение е с политическа насоченост.

От друга страна, виждаме формирането на ъндърграунд (underground) – движението, представлявано от млади хора, които не са участвали в културния живот преди 1968 г. Техните изяви са с аполитичен характер, изразяващ се предимно чрез музиката (инкарнация на това движение би могла да бъде групата *The Plastic People of the Universe* и артистичният директор Иван Мартин Ироус, наречен «Magor»).

Първоначално между двете формирования се осъществяват твърде малко контакти. Едва след големия политически процес срещу членовете на рок групата през 1976 г., по време на който представителите на диси-

⁶ Мартин Маховец, специалист по алтернативната култура в Чехословакия, използва това понятие (podzemí), за да различи чехословашкия контекст на 50-те години от този на 70-те години, за който използва названието „ъндърграунд“ (Маховец 2001). – Б. а.

⁷ Запазваме термина „самиздат“ за контекста на 70-те години. – Б. а.

дентското движение изразяват подкрепата си, двете движения се сближават. Тези събития представляват решителен момент за създаването на Харта 77, която е по инициатива на дисидентите и е подписана от голяма част от представителите на ъндърграунда. От този момент нататък е трудно да се разграничат тези две движения.

Храбал стои настрана от събитията през 70-те. В замяна неговите текстове ще бъдат публикувани в различни издателства „самиздат“, които набират скорост през 70-те. Важните текстове за времето: *Твърде шумна самота (Příliš hlučná samota)*, *Служих на английския крал (Obsluhoval jsem anglického krále)*, *Нежният варварин (Něžný barbar)*, *Градчето, където времето е спряло (Městečko, kde se zastavil čas)*, се появяват в самиздат и са преведени в чужбина.

И тъй като контактът с читателите винаги е бил важен за него, Храбал не престава да търси възможност за официална публикация през 70-те. През 1975 г. той най-накрая се съгласява да си направи самокритика, публикувана в списание „Творба“ (официален орган на Съюза на писателите), благодарение на която вече може отново да публикува свои текстове.

Това решение предизвиква отрицателни реакции у представителите на ъндърграунда. Неговият лидер Ироус «Magog» и приятелите му организират хепънинг: на остров Кампа, в центъра на Прага, те изгарят книгите на Храбал, за да протестират по този начин срещу неговия конформизъм. Обаче тази крайна реакция не се споделя от всички. Голяма част от авторите на алтернативната култура или тези в изгнание се изразяват по-умерено, подчертавайки водещото значение на самото му творчество.

Така Храбал може да публикува, но само цензурирани версии на текстове или такива с автобиографично и непр provokativno съдържание. Основните му текстове от 70-те и 80-те години трябва да почакаат до 90-те, за да бъдат официално издадени.

През 80-те години Храбал публикува и в официалните издателства, и в „самиздат“. Той завършва голямата си трилогия *Сватба вкъщи (Svatby v domě)* през 1985 г., която ще бъде отпечатана единствено в „самиздат“. Година по-късно публикува книга с автобиографични текстове в проза. После спира да пише до края на 1988 г.

Междувременно умират брат му и съпругата му (през 1987 г.), а година по-късно и приятелят му от детинство Карел Мариско.

Връщането му към писането е окуражено от няколко младежи, близки до ъндърграунда, които са привлечени от творчеството на писателя и се заемат с издаването на тези текстове.

В края на 80-те години се стига до парадоксалното положение Храбал да бъде едновременно официален автор, признат от режима, който го превръща във важна „експортна стока“ – той е известен на широката публика, която го смята за жив класик, и същевременно е топло приет от представителите на ъндърграунда. Но може би различните социални участници познават различен Храбал? Би било интересно да се види как тези конкурентни визии ще съжителстват през 90-те години.

Опитвайки се да изясним този спор, ще избегнем лесните пътища, които тръгват от прибрзаните заключения, както подсказва Латур: „Малкият

принос, който ние добавяме, се състои просто в подчертаването на механизмите за стабилизиране, за да се противопоставим на преждевременното трансформиране на оспоримите факти в безспорни такива, *matters of fact*“ (Латур 2006: 377).

Бързият преглед на писателското развитие на Храбал ни открива много неща. Най-напред става ясно, че светът на официалната култура и на алтернативната култура не са били строго разделени и е имало непрекъснато движение между тези две сфери.

В момента на създаване на *Писма до Дубенка* това движение придобива нова динамика. Политическите промени са следствие на дълбоки сътресения в чехословашкото общество. Представителите на дисидентското движение и завърналите се от изгнание интелектуалци стават много бързо представители на официалната култура и политика, докато бившите „официални“ лица се установяват в нова „сива зона“. Редакторите на „самиздат“ от 70-те и 80-те години бързо се превръщат в представители на главните течения на официалната култура. Такъв е случаят със самиздателство „Пражка имагинаце“ („Pražská imaginace“, бълг. „Пражко въображение“) и с близкото до него периодично издание „Ханта Прес“ – и двете основно посветени на творчеството на Храбал.

Вацлав Кадлец, директор на „Пражка имагинаце“, започва да издава през 80-те години текстове на Храбал (напр. през 1986 г. той публикува неговата трилогия *Сватба вкъщи*)¹. Точно в това издателство Храбал започва да публикува в началото на 1989 г. първите *Писма до Дубенка*². След 1989 г. издателството на Кадлец става официално³ и Храбал издава там 19-те си тома *Събрани съчинения*.

НАЧИНЪТ НА ПУБЛИКУВАНЕ НА ПИСМА ДО ДУБЕНКА

Първите текстове – *Вълиебната флейта (Kouzelná flétna)* и *Удавената катедрала (Potopená katedrála)*, са отпечатани в първите два броя на „самиздат“ списанието „Ханта Прес“, основано през март 1989 г. от Общество на приятелите на Бохумил Храбал (Společnost přátel Bohumila Hrabala), като главен редактор на първите броеве е отново Вацлав Кадлец. Дебютът на списанието е все още белязан от конфликти с тоталитарния режим. В двойния брой 3/4 на „Ханта Прес“ се намира съобщение за закриване на списанието поради административни причини, които възпрепятстват легалното съществуване на Обществото. След политическите промени през ноември

¹ Освен творби на Храбал издателството публикува произведения на приятелите на Храбал (Карел Мариско), на теоретици и философи, които се интересуват от творчеството на Храбал (Йозеф Зумър, Ярослав Кладива, Вацлав Черни, Йозеф Кроутвор), на други представители на ъндърграунд културата (Ян Буриан, Иржи Дедечек, Ярек Нохавица) и на дисидентското движение (Людвик Вацулик, Вацлав Хавел). – Б. а.

² Според Кадлец Храбал е започнал този проект през зимата на 1988 г. Двата първи текста на *Писма до Дубенка – Вълиебната флейта (Kouzelná flétna)* и *Удавената катедрала (Potopená katedrála)*, първо са замислени като едно цяло със заглавие *Пътуваща изповедалня (Pojízdná zprůvědnice)*. Текстове са завършени през месец януари 1989 г. и са публикувани съответно в брой 1 от 3.III.1989 г. и бр. 2 от 5.IV.1989 г. на списание „Ханта Прес“. – Б. а.

³ Издателството е регистрирано с шифър 104 от Министерството на културата на 5 февруари 1990 г. – Б. а.

1989 г. Обществото е регистрирано (декември 1989 г.) и списанието е възобновено. Първите пет броя са все още машинописни и така напомнят за шрифта на самиздателската литература. От брой 6 се минава към печатна версия.

След това *Писмата* излизат с продължение и в „Пражка имагинаце“ през цялата 1989 г. под формата на „самиздат“.

Важно е да се отбележи, че текстовете следват отблизо събитията, които коментират, и това оправдава названието „литературен журнализъм“. А и публикуването се осъществява също много бързо. Например текстът *Публично самоубийство (Veřejná sebevražda)* е написан на 27 август 1989 г. (само седмица след възпоменателната демонстрация по повод на интервенцията на Съветската армия от 21 август 1968 г.) и се появява още на следващия ден; така текстовете се отпечатват със закъснение от един до седем дни.

В критическите си бележки към *Събрани съчинения* на Храбал Вацлав Кадлец отбелязва, че тези текстове се появяват един след друг първоначално под формата на малки ксерокопирани тетрадки А5, от които Вацлав Кадлец е подготвял от 40 до 100 екземпляра⁴, в които авторът, редакторите (Кадлец и Карел Достал) и понякога клиентите на бирарията⁵ (където основно са правени коректурите) нанасяли последните промени. Ако поправките били твърде многобройни, Кадлец подготвял нова версия на тетрадката. При другите текстове промените се извършвали при отпечатването им в книжно издание⁶ (Храбал 1995: 379).

Иржи Грунторад, чешки специалист по проблемите на самиздат, твърди, че благодарение на навлизането през втората половина на 80-те години в

⁴ В критическите бележки към *Събрани съчинения* Кадлец посочва 40 броя, а в критическите бележки към първото издание на тези текстове в сборника *Ноемврийски ураган* от 1990 г. той посочва 100 броя. – Б. а.

⁵ Посочването на мястото е важно. Бирарията при Храбал представлява преди всичко „социално място“, неговата „шумна самота“, но също така демократична ниша в лоното на тоталитарното общество, място за срещи на интелектуалците с редовните посетители, истинско импровизирано публично пространство, в което всеки има право да се изкаже и да спори. Прехвърлянето на културните и интелектуалните дебати от кафенетата, известни сред представителите на чешкия авангард между двете войни, към бирариите е характерно явление за цялата чешка култура през втората половина на ХХ век. От една страна, след 1948 г. литературните кафенета изчезват бързо като знак за предходната култура на буржоазното общество, от друга, бирарията, преди всичко бирарията в покрайнините, се явява за представителите на алтернативната култура дискретно място за дебати.

За да илюстрираме значението на бирарията в публичния живот в началото на 90-те години, можем да споменем първото посещение на президента на САЩ Бил Клинтън през януари 1994 г. По време на това посещение Клинтън е поканен от новия президент на Чешката република – Вацлав Хавел, в предпочитаната от Храбал бирария, „При златния тигър“, където американският президент се среща с писателя. – Б. а.

⁶ Книжните издания излизат бързо през 1990 и 1991 г. в големи тиражи, което отразява ентузиазма на времето спрямо сюжети, засягащи социално-политическото положение в страната – първите текстове под заглавие *Ноемврийски ураган* са публикувани през 1990 г. от издателство „Творба“ в 150 500 екземпляра; същата година в тираж от 50 000 се отпечатват със заглавие *Вълшебната флейта* избрани текстове, публикувани преди това от голямото издателство „Ческословенски списовател“. През 1991 г. в издателството на Кадлец се появяват следващите две книги: *Подземни реки (Ponorné říčky)* в 2 x 5000 екземпляра и *Кавалерът на розата (Růžový kavalír)* в 3 x 2000 екземпляра. – Б. а.

Чехословакия на ксерокопирни машини (до които Кадлец има достъп) неговата самиздателска дейност, и в частност изданията на текстове на Храбал от това време, представлява (с изключение на „самиздат“ публикациите на вестник „Лидове новини“) изключителен пример за „самиздат“, който успява да стигне до значителен брой читатели. Другите издателства публикуват много по-малък тираж, ограничавайки се често до броя на набиращите на пишеща машина хора в не повече от няколко десетки екземпляра (Грунто-рад 2001: 498).

Първата официална публикация на *Писмата* през първите месеци на 1990 г. достига рекордният брой от 150 500 екземпляра – доказателство за интереса на чешките читатели към коментари за настоящото положение в страната. За интереса на хората към текстовете на Храбал свидетелстват също писмата на читатели, публикувани в „Ханта Прес“, които понякога са ентузиазирани, а понякога негативни.

РЕАКЦИИ ЗА ТВОРЧЕСТВОТО НА ХРАБАЛ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ

Трябва да припомним, че в началото на 90-те Храбал е познат на широката чешка публика, но предимно със своите текстове от 60-те години и „опитомените“ текстове, публикувани в края на 70-те и през 80-те години.

За неговите читатели срещата с *Писма до Дубенка* трябва да е било изненадващо преживяване. Вместо стила, грижливо прославящ малките хора и радостите на ежедневието, те виждат фрагментарни и разчленени текстове, които отдават почит на наследството на авангарда. Авангардисткият му дебют е бил непознат на широката публика и на пръв поглед *Писма до Дубенка* могат да създадат впечатление за тотален разрыв със собствената му поезика. В началото на 90-те създаденото от автора е познато на ограничен кръг от специалисти и близки на Храбал; публикациите в „самиздат“ не могат да стигнат до голям брой читатели.

При все това трябва да се отбележи сложният характер на късните текстове на Храбал, които изискват постоянно усилие от страна на читателя и са понякога доста агресивни, дръзки, дори откровено вулгарни. Те се прицелват нерядко по безпощаден начин в известни личности, както и в приятели на автора. Сузана Рот отбелязва факта, че през 1990 г. Храбал е трябвало да се изправи пред съда, защото някой, когото е обидил в един от текстовете си, подал жалба срещу него (Рот 1991б: 19).

В чужбина творчеството на Храбал (познато единствено от преводите на самиздателските му издания в Чехословакия) е притегателен център за литературната критика; авторът получава редица престижни награди (във Франция и в Италия през 1990 г.). Неговото творчество е много скоро признато за едно от най-забележителните в Централна Европа, което остава траен отпечатък върху литературата от втората половина на XX век.

В чешкия контекст обаче, в момента, когато произведението, на което Храбал отдава особено голямо значение – *Твърде шумна самота* (1976), най-накрая официално излиза през 1989 г. с предговор от Милан Янкович

– един от най-големите специалисти върху творчеството на Храбал¹, се появяват много малко критически отзиви. Това е парадоксално, защото авторът обяснява, че през юни 1989 г. не е подписал текста на *Няколко изречения (Několik vět)* – петиция, организирана от движението Харта 77 и изразяваща несъгласие с режима², – именно от страх, че подписът му ще осъди на унищожение *Твърде шумна самота*. Вместо да сложи подписа си под този текст, Храбал твърди, че е публикувал *Вълшебната флейта*, която коментира репресиите над мирната демонстрация от януари 1989 г., възпоменаваща самопожертвователната смърт на студента Ян Палах³ през януари 1969 г., който по този начин протестира срещу апатията на чешкото общество след репресиите над Пражката пролет. Според Храбал подобен текст е равносетен на подпис под петицията (Храбал 1995: 71).

Разбира се, позицията на Храбал може да се окачестви като конформистка. Въпреки това е интересно да се спомене, че в началото на 90-те, както отбелязва Сузана Рот, чехословашката критика за разлика от чуждестранната се интересува повече от „моралната“ проблематика.

Въпросът, дали за писателя естетическата страна е единствено важна и достатъчна, остава отворен и представлява един от неразрешените спорове около неговата личност и творчество. Трябва да кажем, че за Храбал най-важен винаги е бил естетическият ангажимент. Това се отнася до всичките му текстове, които, макар че са политически необвързани, представляват правдиви и ценни свидетелства за различни епохи и техния характер, особено за естетическата рефлексия на чешкия тоталитаризъм от 50-те години, когато написаното от Храбал остава сред най-доброто от чешката литература точно благодарение на отказа му от обвързване с каквото и да било отвъд естетическото.

ПОЛЕМИЧНАТА ТРАКТОВКА НА ИСТОРИЯТА В ПИСМА ДО ДУБЕНКА

Сега, след като очертахме противоречивите мнения за автора и неговото творчество във времето, когато излизат *Писма до Дубенка*, бихме искали да се спрем на полемиката около Храбаловата интерпретация на историята.

От значение е фактът, че Храбал е почти единственият чехословашки писател, откликнал толкова бързо на ключовите събития в Чехословакия през 1989 г., което е една допълнителна причина да съсредоточим своето внимание върху това важно свидетелство.

¹ Тук става дума за официална публикация. Текстът е бил публикуван преди това в „самиздат“ (в Прага през 1977 г. в издателство „Едице Експедице“, ръководено от Вацлав Хавел), в чужбина през 1980 г. и през 1982 г. от издателство „Индекс“ в Кьолн и най-накрая в пълен обем (съдържащ трите варианта на текста) в издателство „Пражка имагинаце“ в Прага през 1986 г. Следователно това е израз на желанието на Храбал да стигне до по-широка аудитория, а не само до приятелския кръг, който познава неговия текст вече от дълго време. – Б. а.

² Петицията претендира също така за освобождаване на политическите затворници, за либерализиране на възможностите за сдружения и за свободни и независими медии. – Б. а.

³ Ян Палах (Jan Palach, 1948–1969) – студент по история и политическа икономика в Карловия университет, който в знак на протест срещу потъпканите свободи и нахлуването на войските на Варшавския договор се самозапалва на Вацлавския площад на 16.1.1969 г. – Б. ред.

Писма до Дубенка, както отбелязва заглавието, имат епистоларна форма и са адресирани до американската славистка Ейприл Джифорд (April Gifford)⁴, която се среща с Храбал в Прага през 1988 г. и впоследствие организира поредица от лекции и четения на Храбал в американските университети.

Това турне се осъществява през пролетта на 1989 г., когато промените в Източна Европа стават все по-осезаеми. Под формата на писма Храбал представя преживяванията си в Америка и същевременно говори за настоящото положение в Чехословакия. Той описва демонстрациите, които се провеждат през 1989 г. и по време на които протестиращите влизат в стълкновение със силите на реда; тълпите от източногерманци в градината на посолството на Западна Германия в Прага, които искат убежище (преди падането на Берлинската стена), и в крайна сметка – събитията, свързани със 17 ноември 1989 г. и познати под името „Нежна революция“, които дават последен тласък за рухването на тоталитарния режим в Чехословакия⁵.

Съпоставянето на Чехословакия и САЩ от края на 80-те години позволява на Храбал да разсъждава над основните събития на ХХ век и да сравнява две държави с противоположни политически системи. В текстовете на Храбал от 1989 г. се отразява надеждата за промяна, но и опасенията и страховете, предизвикани от спомените за трагичните събития в Чехословакия от 1968 г.⁶

Коментарът на положението в САЩ е освободен от каквото и да било опростителско славословие, което би направило от либералния модел най-добрия модел за обществено устройство. Подобно критическо отношение се усеща в pasajите, извеждащи на преден план представители от малцинствата на афроамериканците и американските индианци. Тази проблематика е коментирана и резюмирана от Храбал във връзка с размириците в САЩ през 60-те, дължащи се на расовата дискриминация (той дори цитира примера с черните предградия на Детройт), които съпоставя с демонстрациите от 1989 г. в Чехословакия.

Така, дори и да отхвърля комунистическия тоталитаризъм и да е очевидно много ентузиазизиран от демократичното движение в своята страна, Храбал се въздържа от разбирането за комунизма като обикновена скоба в историята, която възможно най-бързо трябва да се затвори (за разлика от množина свои съотечественици и чехословашки политици от 90-те години).

Наследството на комунизма остава предмет на дебати сред историците, социолозите и философите. Храбал от своя страна избягва всяко прибрзано съждение. Той разбира това наследство като комплексно явление, свързано с опита на чехословашкото общество от ХХ век. Така той припомня за важното присъствие на Чехословашката комунистическа партия през 30-те

⁴ Името Дубенка е поетичен чешки еквивалент на „април“ (чеш. „duben“). – Б. а.

⁵ За повече сведения, свързани с тези събития, вж.: Марес 1995: 433–440 ; Чорней, Покорни 2000: 77–84. – Б. а.

⁶ За подробности за събитията от 1968 г. в Чехословакия вж.: Pavel Tigrid. *Le Printemps de Prague*. Paris, Seuil, 1968; Antonín Liehm. *Trois Générations*. Paris, Gallimard, 1970 ; Pierre Grémion. *Paris–Prague*, Paris, Juillard, 1985; François Fejtö, Jacques Rupnik, (éd.), *Le Printemps tchécoslovaque 1968*, Bruxelles, Editions Complexe, 1999. – Б. а.

години и своята обвързаност (макар и краткотрайна) с тази партия посредством присъщата му хиперболизация: „Не всички, но повечето от жителите (чехи – бел. м. П. Дж.) имат генетична предразположеност към болшевиките, комунистите, марксистите, защото, скъпа моя Дубенка, когато по времето на Първата република⁷ изборите бяха тайни, т. е. зад паравана, комунистите получиха малко над един милион гласа. Както вече ви писах, в продължение на почти цяла година бях не само член на партията, но в Нимбург бях и областен съветник по културата. И това ми беше достатъчно за цял живот. Напуснах партията, изпращайки писмо, което казва, че същите причини, които ме бяха довели в партията, ме карат да я напусна и че искам от 16. VI. 1946 г. да не бъда смятан за член на комунистическата партия, да бъда изключен от нея. [...] Така че тази нация носи в гените си това, което нося и аз [...] влечение към бутилката и към комунизма“ (Храбал 1995: 310–311).

Пътуването му из САЩ позволява на Храбал да разсъждава също така над наследството от чехословашкия тоталитаризъм. Наистина той среща по пътя си значими представители на чешката емиграция, но също така и обикновени хора, чиито объркани съдби се превръщат в индиректно, но много изразително обвинение срещу тоталитарния режим.

Давайки им думата в своите текстове, Храбал съзнателно се поставя на страната на жертвите. Същевременно сравнението между собствения му живот и този на хората, за които говори, го кара да постави въпроса за вината или поне за съучастието в този режим, които са основна тема на текста *Тотални страхове* (*Totální strachy*) (Храбал 1995: 284–311), написан през ноември 1990 г., където Храбал описва сблъсъка си с тайната полиция и репресивните механизми на властта.

Реакциите от страна на публиката и на критиката, припомнящи на автора сложното му минало, предизвикват през 1990 г. у него (наред със здравословните му проблеми) депресия, която се влошава с течение на времето. Произведенията му от този период свидетелстват за неговото безпокойство по отношение на конфликтната идентичност, която му приписват. (В същото време трябва да подчертаем, че това не се отнася за преобладаващата част от критиците.) Като пример за вътрешните конфликти, които авторът се опитва да разреши сам, ще приведем следния цитат от текст, датиращ от зимата на 1993 г.: „Когато бях поканен на откриването на Френския институт, сред гостите беше Карел Сърп, който ме помоли да му дам автограф върху менюто от закуската и обяда с Митеран, сякаш и аз принадлежах към дисидентите и ексхартистите, тъй като Карел Сърп публикуваше заедно с Йоска Скалник книги в издателство „Джазова секция“ („Jazzová sekce“)⁸, аз, и това е вярно, публикувах моите книги официално, като колаборационист, но същевременно давах стотици хиляди крони на тази „Джазова секция“... И така, аз все пак си сложих подписа на менюто точно до този на

⁷ Периода между двете световни войни. – Б. а.

⁸ В това полулегално издание Карел Сърп и сътрудниците му публикуват през 70-те и 80-те години много важни книги, а през 1982 г. и книгата на Храбал *Служих на английския крал*, която е издадена официално едва през 1989 г. – Б. а.

президента Митеран... И въпреки факта, че след ерата на комунизма някои писатели и журналисти пожелаха и аз да свърша като Езра Паунд, който беше заслепен от фашизма и след ерата на фашизма беше затворен в клетка на градския площад и оставен на присмеха на тълпата, болен и стар, за да свърши зад решетките. [...] Но какво може да се направи? Публикувах текстовете си по време на комунистическия режим, а днес говорих не само с президента Митеран, но и с всички дисиденти и хартисти... Но това засяга само мен, аз съм препятствие за самия себе си и имам желание да умра“ (Храбал 1995: 254).

Текстовете предлагат на автора възможност да сравнява актуалните събития в Чехословакия с тези от нейната история. Визията за история при Храбал ни се представя под формата на колаж, на калейдоскопична визия. Настоящото служи често за първо звено в дългата асоциативна верига, която спуска читателя до самите дълбини на историята, откъдето авторът извежда неочаквани съпоставки.

Така в текста *Ноемврийски ураган*, който описва студентската демонстрация от 17 ноември 1989 г., Храбал се връща 50 години назад, за да си спомни за нацистките репресии над студентите и за смъртта на Ян Оплетал⁹, която демонстрацията от 1989 г. е трябвало да възпомене.

Друг пример предлага описанието на Староместкия площад – един от централните площади в Прага и свидетел на многобройни ключови за страната събития, които в описанието на Храбал изникват едновременно, представяйки онези моменти, които изковават историята на страната: „[...] често сядам на пейка и гледам как от подземните реки на вековете, с потока на историята внезапно избликва песента «Кои сте вие, Божии войници» («Kdož jste Boží bojovníci»)¹⁰, как битници на групи изразяват с китари и други инструменти почти същото нещо, което е съществувало в зората на историята на тази нация, към която принадлежат вече и тези млади хора, изпълващи площада, на който някога са били екзекутирани чешките благородници¹¹... само един от тях говорел отлично чешки, всички останали принадлежали на немската шляхта, но се възправят срещу Хабсбургите и дават живота си както някога Ян Хус... и хуситите“ (Храбал 1995: 259).

Този откъс е интересен в много отношения. Най-напред той сблъсква реалности, привидно много отдалечени във времето, които обаче разкриват за Храбал скрити съответствия. Така студентите и младежите, които са се осмелили да се противопоставят на режима през 1989 г., са съизмерени от Храбал, поставени са редом с велики личности от чешката национална история, които са успели да се противопоставят на потисничеството.

Впоследствие си даваме сметка, че припомнените епизоди представляват официалната версия за чешката история, споделяна от колектива и изкована от марксистката историография. Например по отношение на Ян Хус

⁹ Ян Оплетал (Jan Opletal, 1915–1939) – студент по медицина, убит по време на антифашистката демонстрация. – Б. ред.

¹⁰ Песен на хуситите. – Б. а.

¹¹ На 21 юни 1621 г. 27 чешки благородници, които са били начело на т.нар. Съсловно въстание (Stavovské povstání), са екзекутирани на Староместкия площад пред кметството. – Б. ред.

историкът Антоан Марес заявява, че „марксистката историография го е „възстановила“, за да направи от него един вид предшественик на чешкия егалитаризъм от XIX век, дори на социализма“ (Марес 2005: 114). Раждането на Хуситското движение също е било обяснено от чехословашката историография от 50-те и 60-те години с „масовото обедняване на низшите социални слоеве в градовете“ и „упадък на селската икономика“ (пак там: 117), превръщайки го по този начин в пролетарско движение още преди последното да се появи.

Храбал създава опростяването на историческия дискурс, който използва, играе си с националните митове, омаловажавайки тъкмо националната значимост на съпротивата срещу Хабсбургите през 1621 г. (давайки иронични сведения за езиковите умения на „чешките феодали“), но същевременно прилага доминиращия историографски дискурс. Подобна интерпретация на националната история му позволява да разкрие противоречията, присъщи на чешката историография, която продължава да прави преоценки и да се изчиства от своите митове и несъстоятелни теории.

Най-оживените полемики очертават характера на промените в политическия и обществения живот на страната. Дебатите на историци, политолози и други специалисти далеч не са приключили. Ние можем само да опишем позициите на автора.

Един от аспектите, които Храбал коментира, е настъпилата през 90-те трансформация на националните елити. В случая с Чехословакия първият етап от политическата промяна е завръщането в политическия живот на изгнаниците и представителите на дисидентската култура (групирани в по-голямата си част около дейността на Харта 77), чийто емблематичен представител е Вацлав Хавел.

Силното присъствие на личности от дисидентския културен живот в двете основни политически движения, произлезли от Нежната революция – Гражданския форум (OF) в Чехия и Общество против насилието (VPN) в Словакия, внася в началото на 90-те години голяма доза идеалистическа енергия (коментирана със симпатия и ентузиазъм от Храбал), но за жалост тя бързо се изчерпва в политическия и икономическия преход на страната. Както казват в своя труд историците Петър Чорней и Иржи Покорни, на тези две движения „липсва политически стабилна и ясна йерархична структура за ръководство на обществени дела, а също и сплотеност“ (Чорней, Покорни 2000: 84).

В лоното на тези две движения бързо се появиха различия. Така през май 1991 г. от Гражданския форум се отделя най-влиятелната група с либерална ориентация, ръководена от Вацлав Клаус, дотогава президент на Гражданския форум. От това движение ще се роди Гражданската демократическа партия (ODS). Малката фракция на Гражданския форум – Гражданското движение (OH), ще остане вярна „на първоначалната идеология, на аполитичната политика“ (пак там: 85), близка до Хавел и неговите сподвижници, която, изглежда, се ползва и със симпатиите на Храбал.

В словашката част се наблюдава паралелно явление, разделящо Общество против насилието (VPN) на два лагера: дясно крило – Граждански демо-

кратически съюз (ODU), което се ползва със слаба подкрепа от обществеността, и ляво крило, също произлязло от Общество против насилието (VPN), начело с Владимир Мечиар след отстраняването му от поста министър-председател на словашкото правителство (пак там: 85).

Различните политически ориентации, които се проявяват сред чешкото и словашкото население, ще доведат до разделянето на Чехословакия. Двамата политици, които печелят от подобно разделение на политическите партии – Вацлав Клаус и Владимир Мечиар, са и ключови фигури в преговорите, довели на 1 януари 1993 г. до разделянето на Чехословакия на две независими държави.

Храбал отделя голямо внимание на този процес, както и на участниците, изиграли важна роля в него. Към Владимир Мечиар той запазва ироничен поглед, изразяващ масовото чешко обществено мнение за Мечиар като основен фактор при разделянето на страната¹². Словашкият политик е възприеман по подобен начин навярно заради избухливия си и войнствен нрав, проявяван в жлъчните му и арогантни изказвания. Затова не е учудващо, че Храбал го сравнява – не без ирония и с ясната цел да го осмее – с играчите на тенис Макенроу и Конърс, твърдейки, че „господин Мечиар е динамичен играч на политическия терен и не само това, той е едновременно и внимателен зрител на собствената си игра“ (Храбал 1995: 80).

В съответствие с общото мнение за събитията той не е така критичен към Клаус, който според историците днес носи вероятно също толкова отговорност за решенията, довели до разделянето на страната, въпреки че неговите основания остават все така дискуссионни¹³.

Гледната точка, която Храбал ни предлага за социокултурните и политическите промени в страната, е твърде интересна, понеже отразява достоверно ситуацията и дебатите по онова време.

СПОРЪТ ЗА ЛИТЕРАТУРНАТА СТОЙНОСТ НА ТЕКСТОВЕТЕ НА ХРАБАЛ

Стигаме до последния спор, предизвикан от късното творчество на Храбал, този за художествената и естетическата му стойност.

Милан Янкович прави в своето изследване върху тези текстове на Храбал констатацията, че приемът им остава спорен както от страна на читателите, така и на критиката (Янкович 2006: 279)¹⁴.

¹² Причините и обстоятелствата около разделянето на Чехословакия все още се разискват от историците и ние нямаме претенции да дадем окончателно обяснение на този феномен. Най-общо казано, в разделянето на Чехословакия чехословашката общественост и историците приписват основна роля на Мечиар и Клаус. По този въпрос виж специалните издания на: *La Nouvelle Alternative – Slovaques et tchèques reanalysent leur séparation*, vol. 18., n° 58, printemps-été 2003. Виж също: Frédéric Wehrlé, *Le Divorce Tchéco-slovaque*, L'Harmattan, coll. Pays de l'Est, 1994. – Б. а.

¹³ По темата на френски език виж: *La Nouvelle Alternative – Slovaques et tchèques reanalysent leur séparation*, vol. 18., n° 58, printemps-été 2003; Catherine Servante, Etienne Boissérie (dir.), *La Slovaquie face à ces héritages*, L'Harmattan. – Б. а.

¹⁴ Този текст е кратка версия на текста, представен на конференцията, посветена на Храбал, в Удине през 2005 г. – Б. а.

Можем да предположим, че подобна реакция от страна на широката публика произтича от разминаването между „официалните“ текстове на Храбал и тези от 90-те, както и на непознаването на авангардистките корени на творческата му дейност.

Тази теза обаче е неприложима към критиката, която през 90-те години е открила всички текстове на Храбал.

Тук става дума за интересен естетически спор, който обаче не се вписва директно в нашата тема, и ние ще се задоволим само да го скицираме, защото разширява проблематиката, засягаща късното творчество на Храбал.

Критиката често упреква тези текстове в силно изразена повтораемост, която обяснява с изчерпване на творческите сили на автора. Янкович не е съгласен с подобно твърдение. В своята аргументация изследователят изтъква отношението между концепцията за „шифрите“¹⁵ на К. Ясперс и текстовете, които Храбал анализира. Учението на Ясперс е било познато на Храбал¹⁶ и той го включва в собствената си философска система. Според Янкович повтаряните и интерпретирани всеки път под различен ъгъл мотиви представляват в тези текстове на Храбал „шифрите на екзистенцията“, за които говори Ясперс. По същия начин персонажите (обществени или частни) и техните представени истории илюстрират често „гранични ситуации“ и по този начин успяват да стигнат до същностни истини.

Това се отнася и за Хавел, когото Храбал характеризира посредством мисълта на Хердер: „Дионисий, прелестен младежо, als Mensch gewordene Fröhlichkeit, вие сте радостта и веселието, превърнали се в президент“ (Храбал 1995: 270), и което за писателя е знак за способността за обновление на нацията, или пък свързва с предпочитаните от него творци, които споменава, описвайки пътуването си в САЩ. Разбира се, Храбал минава през места, емблематични за някои творци – Дилан Томас, Джек Керуак, Джексън Полак, а техните биографии му служат като отправни точки за размисъл върху ролята на твореца в света. В действителност в последните си текстове Храбал си поставя същностния и болезнен въпрос за стойността на изкуството пред лицето на финалната за човека екзистенциална ситуация.

В един от последните си текстове – *Пребиха кончето пребиха (Ubili konička ubili)*, Храбал описва депресивните си състояния и здравословните си проблеми, като ги съпоставя с подобни разкази на любими автори. Това, което може да изглежда като егоцентрично писане на старик, е в действителност откровено търсене на вечните ценности. Всички споменати личности са били като него изправени пред болестта, старостта и смъртта. Може би фактът, че продължава да пише и не се примирява мълчаливо, е доказа-

¹⁵ Концепцията на Ясперс за шифрите е заложена в неговото тълкуване на понятието „философска вяра“: чрез символи или шифри се осъществява отношението между нас и Бога. Трансцендентността е лишената от предметност действителност и затова не може да бъде изразявана чрез езика, а единствено чрез загатване, т.е. чрез шифри. Следователно чрез шифрите се назовава неназовимото. – Б. ред.

¹⁶ Преди всичко книгата на Ясперс *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung* (1963) и главата *Vom Wesen der Chiffren*. – Б. а.

телство за силата, която Храбал придава на изкуството¹⁷. Последният му текст – *Бълнуващо видео (Delirantní video)*, е публикуван на 10 март 1995 г. Авторът умира на 3 февруари 1997 г.

Разглобената фрагментарна форма на тези текстове, която толкова смущава читателите и критиката, се явява епилог на приключението на авангарда в Чехословакия. Фактът, че Храбал често намеква за *Пуста земя* на Т. С. Елиът¹⁸, не е без значение: този текст представлява за Храбал в най-висока степен естетическия опит на модерния свят. Освен това текстовете на Храбал също свидетелстват за особения подход на автора към мимезиса. Всъщност дори най-експерименталните му текстове според нас запазват важен миметичен аспект. Наративната семантика тук е заместена от формална семантика. Дали чрез структурата на тези текстове не ни се разкрива преобърнатият свят с неговите хаотични промени?

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Накрая трябва да си зададем въпроса, как посредством представяне на полемиката, предизвикана от късното творчество на Храбал, може да се изясни процесът на реструктуриране на обществото в посткомунистическа Чехословакия?

Не сме убедени, че сме на висотата на Латур, според когото „нашата задача е да осмислим иновативния характер на общностите и да им придадем легитимен статут“ (Латур 2006: 377). При все това се надяваме да сме успели да представим, тръгвайки най-напред от полемиката за статуа на автора и неговото творчество, динамичния характер на чехословашкото общество, по-точно на комплексните отношения между официалния и алтернативния културен живот и новите връзки, върху които започва да се гради културният свят след 1989 г.

Противоречивата рецепция от страна на литературната критика и широката общественост на творчеството на Храбал от 90-те години и отрицателните реакции, отнасящи се до заеманите от автори позиции, трябва да бъдат изучени в контекста на условията на културата в Чехословакия през втората половина на XX век.

Битката за „автентичния“ Храбал, започнала през 90-те години, която се опитва да възстанови целостта на авторовото творчество и да го представи на публиката, свидетелства за усилията от страна на литературните историци да възстановят действителната картина на чешката литература от втората половина на XX век.

Анализът на по-старата и на съвременната история на Чехословакия, която можем да извлечем от тези текстове, според нас разкрива противоречивото възприемане на старата и съвременната чехословашка история, под-

¹⁷ „Актът на писане за Храбал означава самосъхранение, по това време за него той се превръща в абсолютна стойност. Има много негови изказвания на тази тема. Би могло да се каже, че за него писането е висше основание на екзистенцията“ (Янкович 1996: 183).

¹⁸ Например когато един журналист пита автора какво би искал още от живота, Храбал отговаря: да умра. Това е реплика на Сибила от *Пуста земя*, която Храбал обича да цитира. – Б. а.

ложена на разискване и доуточняване в новия критически контекст, включително що се отнася до тоталитарното наследство.

Най-сетне, описанието на спора за художествената стойност на тези текстове ни помага да докажем връзката им с наследството на авангарда, понеже колажната форма позволява динамично противопоставяне на отдалечени пластове от историята.

Тези текстове на Храбал, макар че са възприети първоначално като „случайни“, написани встрани от историческата съвременност, представляват важни художествени документи с универсални стойности, където актуалното отваря вратите към онтологичните въпроси. Разчленената структура на текстовете сякаш отвежда към мимезис, който можем да определим като „концептуален“ и който разкрива спецификите на времето. Творецът Храбал се разкрива посредством тази вихрена смес, която връща към нас „истината за живота“, незастинала и непреводима (Янкович 1996: 152).

Превод от френски: **Соня Александрова**

ЛИТЕРАТУРА

Алан 2001 (съст.): Alan, Josef (dir.). «Alternativní kultura jako sociologické téma». // *Alternativní kultura*. Praha, Lidové noviny, 2001.

Верле 1994: Wehrlé, Frédéric. *Le Divorce Tchéco-slovaque*. L'Harmattan, coll. Pays de l'Est, 1994.

Грунторад 2001: Gruntorád, Jiří. «Samizdatová literatura». // Alan, Josef (dir.). *Alternativní kultura*. Praha, Lidové noviny, 2001.

Латур 2006: Latour, Bruno. *Changer de société, refaire de la sociologie* [*Reassembling the Social*, Oxford, Oxford University Press, 2005], trad. fr. Nicolas Guilot. Paris, La Découverte, 2006.

Марес 2005: Marès, Antoine. *Histoire des Tchèques et des Slovaques*. Perrin, 2005 [1er éd. Hatier, 1995].

Маховец 2001: Machovec, Martin. «Od avantgardy přes podzemí do undergroundu». // Alan, Josef (dir.). *Alternativní kultura*. Praha, Lidové noviny, 2001.

Рот 1991a: Roth, Susanne. «Dopis Hrabalovi». // *Haňta Press*, n° 9, 1991.

Рот 1991b: Roth, Susanne. «Dichtung oder Wahrheit?» // *Haňta Press*, n° 9, 1991, p. 19.

Храбал 1995: Hrabal, Bohumil. *Sebrané spisy*, sv. 13, Praha, 1995.; překl. Claudia Ancelot in *Lettres à Doubenka*, Paris, Robert Laffont, 1991.

Храбал 1995: Hrabal, Bohumil. *Sebrané spisy*, sv. 14. Praha, 1995.

Чорней, Покорни 2000: Čornej, Petr, Jiří Pokorný. *L'histoire des pays tchèques jusqu'à l'an 2000 en abrégé*, Praha, Práh s.r.o., 2000.

Янкович 2006: Jankovič, Milan. «Motivy-šifry pozdního Hrabala». // *Česká literatura*, 2006, n° 2–3, 279–288.

Янкович 1996: Jankovič, Milan. *Kapitoly z poetiky Bohumila Hrabala*. Praha, Torst, 1996.